

תולדות הר הזיתים

אלי שילר

לאחר מרד אבשלום מתאר המקרא את דוד "עלה במעלה הזיתים עלה ובוכה" (שמ"ב טו, ל). הכתוב מדגיש כי "דוד בא עד ראש ההר אשר ישתחוה שם לאלהים" (שם, לב). שלמה בנה על הר המשחה במות לנשותיו הנוכריות וחידש בכך, כנראה, מסורת אלילית שהייתה קיימת במקום: "אז יבנה שלמה המלך במה לכמוש שקץ ומואב, בהר אשר על פני ירושלים ולמלך שקוץ בני עמון" (מל"א יא, א-ז). עבירה זו הייתה כה חמורה בעיני המקרא, עד כי בעטיה נקרעה הממלכה מעליו: "קרע אקרע את הממלכה מעליך ונתתיה לעבדיך" (שמ"א יא, יא). בשל פולחן זה נקרא הר המשחה הר המשחית.¹ ברפורמה הדתית של יאשיהו במאה השביעית, בוטל הפולחן הנוכרי שהיה במקום: "ואת הבמות אשר על פני ירושלים, אשר מימין להר המשחית אשר בנה שלמה מלך ישראל לעשתורת, שקוץ, צידונים כמוש שקוץ מואב ומלכם תועבת בני עמון טמא המלך ושבר את המצבות ויכרות את האשרים" (מל"ב כד, יג). לאחר חורבן הבית נודעה להר הזיתים משמעות רבה. בנבואת יחזקאל על קיבוץ גלויות עתיד הר הזיתים לתפוס מקום מרכזי באחרית הימים: "וקבצתי אתכם מן העמים ואספתי אתכם מן הארצות... ונתתי לכם לב אחד ורוח חדשה... ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמוד על ההר אשר מקדם לעיר" (יח' יא, כג). בנבואת זכריה יהיה הר הזיתים המקום בו יבסו אויבים ותיכון מלכות שדי באחרית הימים "כשרגליו יעמדו ביום ההוא על הר הזיתים" (זכ' יד, א-ה).

הר הזיתים בתקופת בית שני

בתקופת בית שני עולה חשיבות הר הזיתים ומנהגים שלא היו נפוצים קודם לכן קונים בו עתה שביטה, בדרך כלל בזיקה למקדש ולמוסדותיו: הדלקת משואות על ההר ושריפת פרה אדומה. לצורך זה (וכן להולכת השעיר) נבנה גשר מיוחד מהר הבית, משער הכוהן שבכותלו המזרחי בכיוון להר הזיתים. המקום המדויק של שריפת פרה אדומה היה (על פי מסורת מימי הביניים) במרומי הר הזיתים, בחלקו הדרומי.²

הדלקת משואות על הר הזיתים

בתקופת בית שני הוכרזו ראשי החודשים, המועדים ועיבור השנים באמצעות משואות שהודלקו על הר הזיתים. המשואות נראו מקרן הסרטבה והודעות הועברו על ידי כך ליישובי ארץ ישראל וליהדות הגולה. באחד המקרים התנכלו השומרונים ליהודים והדליקו משואות שלא במועדן, והיה צורך לשלוח שליחים לקצות הארץ והגולה כדי לתקן את המעוות.³ ההודעות באמצעות משואות מהר הזיתים היו מיועדות בעיקר ליהדות בבל, הקיבוץ היהודי הגדול ביותר בתקופה זו. להודעות אלו, על ראשי החגים והמועדים שיצאו מירושלים, הייתה

משמעות רבה לשמירת הקשר עם יהדות ארץ ישראל. השאת משאווה מהר אחד למשנהו, לאורך של מאות ק"מ, הנראית לנו כיום כמשימה בלתי אפשרית כמעט, יש לה הקבלות: באמצעי זה השתמשו השליטים הממלוכים במאה ה-13, שעה שהעבירו הודעות בין מרכזי שלטונם בעזה ליישוביהם בסמוך לנהר הפרת באמצעות משואות.⁴

שריפת פרה אדומה על הר הזיתים

מנהג זה הנזכר בתורה (במ' יט), נערך בתקופת בית שני על הר הזיתים.⁵ הכוהן נטל פרה ללא מתום שצבעה חום אדמדם, שלא בא עליה עול, והוליכה על גבי גשר מיוחד שחיבר את הר הבית עם הר הזיתים. אל הפרה שנשרפה הוסיפו אזוב ותולעת שני. כדי שיוכל הכוהן לבצע את מלאכתו נאמנה, היה עליו להתבונן ממרומי הר הזיתים אל פתחו של היכל תוך שהזה את דם הבהמה לכיוון המקדש לאחר שחיטתה. משום כך היה כותלו של הר הבית ממזרח נמוך משאר הכתלים. ביסודו של מנהג מיוחד זה השקפה כי טומאת המת היא החמורה שבטומאות, ואין להיטהר ממנה באמצעים פשוטים, שכן היא כרוכה בסכנת 'השתלטות רוח המת' על הנוגעים בו, והצריכה טקסי טהרה מיוחדים. מכאן יובן גם השימוש בצבע אדום כצבע מאגי אפוטרופאי, וכן באפר בעל חיים – אמצעים שהיו מקובלים בין עמי הקדם.⁶

* * *

לפי עדות התלמוד היו על הר הזיתים חנויות מיוחדות שסיפקו לעם את הדרוש לעבודת הקורבנות והמקדש: "שני ארזים היו בהר המשחה. תחת אחד מהם היו מוכרים ארבע חנויות טהורות והאחד היו מוציאים ממנו ארבעים סאה גוזלות בכל חודש וחודש".⁷

כך היו נותנים מהר הזיתים סימנים מיוחדים להודיע על זמני ביעור חמץ ושריפתו: שתי פרות היו חורשות בהר המשחה. כל זמן ששתיהן חורשות – כל העם אוכלין (חמץ) ניטלה אחת מהן. לא אוכלין ולא שורפין. ניטלו שתיהן – התחילו כל העם שורפין את החמץ".⁸ המצור על ירושלים היה ממרומי הר הזיתים (הצופים), שאף בוצר למטרה זו. מחנה הצבא הרומי היה על הר הזיתים (וכן הצופים), והתקפתו העיקרית נערכה מכיוון זה. יוסף בן מתתיהו (מלח' ה, ב, ג) מספר:

ואחרי שהתחבר בלילה הלגיון הבא מאמאוס אל צבאו, יצא משם הקיסר לפנות בוקר והגיע אל המקום הנקרא צופים (סקופוס), אשר משם מתגלה העיר לעיני רואים ובית המקדש מופיע בכל גדולתו.

...כאשר החלו הלגיונות להקים את המצודות בא גם מהלגיון העשירי מיריחו שנצטווה לחנות במרחק שישה ריסים מירושלים, בהר הנקרא הר הזיתים אשר מפאת מזרח העיר.

(שם)

יוסף בן מתתיהו ממשיך ומספר על הקרב הקשה שהתחולל בין היהודים והרומאים על מורדות ההר, בו סבלו הרומאים אבידות קשות. כן מספר בן מתתיהו על מצודה שהוקמה על הר הזיתים והוקפה בחומה (שם). גם אחרי שהחנה טיטוס את צבאו מול חומות העיר, נותר הלגיון העשירי על הר הזיתים ששימש כמחנה קבע של הלגיון העשירי (שם ד, ה). לתקופה זו יש לייחס את הכחדת החורשות והעצים על הר הזיתים וסביבתו, שכן ידוע שהרומאים כרתו את העצים מסביבות ירושלים לצורך המצור.⁹ על כי ההר היה עשיר לפניו במיני חורש שונים בנוסף לזיתים, כגון הדסים ודקלים, אנו למדים מנחמיה (ח, טו).

בתקופת שלטונו של הנציב פליכס הייתה הארץ מלאה שודדים ואנשי בליעל שהטעו את העם. ביניהם היה נביא שקר מצרי, שקרא להמונים לבוא אחריו. הוא עלה להר הזיתים ואחריו שלושים אלף איש, נכונים להתפרץ העירה, אך הרומאים יצאו לקראתם ופיזרום לכל עבר (מלח' ב, ג, ה).

לאחר החורבן

לאחר החורבן רווחה בקרב העם האמונה, כי השכינה לא נטשה את העיר אלא נותרה במשך שלוש שנים ומחצה בהר הזיתים ורק לאחר מכן נעלמה. לאחר החורבן נפתח גם המנהג לקרוע קריעה בבגד¹⁰ שעה שנראתה העיר ממרומי ההר. כן נהגו שלא לאכול בשר ולשתות יין באותו יום.¹¹

הר הזיתים בתקופה הערבית ובימי הביניים

עם גירוש היהודים בתקופת אדריאנוס, נמנע מהם לעלות אליה לרגל, ברם עם הכיבוש הערבי מתחדשת העלייה לרגל לירושלים, ובמסכת זו נודע להר הזיתים מקום ראשון במעלה. ראשית העלייה לרגל החלה אמנם כבר במאה השביעית, אך להר הזיתים נודעה משמעות מיוחדת החל מהמאה התשיעית, לאחר שהיהודים גורשו מהר הבית.¹² העלייה לרגל להר הזיתים הייתה בעיקר בחג הסוכות, בהושענא רבה. בחג זה נהגו להקיף את הר הזיתים שבע פעמים, כפי שהיה נהוג בעבר בבית המקדש, בשמחת בית השואבה (ההתכנסות בהר הזיתים הייתה נהוגה גם בחגים אחרים, אך מקום מרכזי נודע לעלייה לרגל בהושענא רבה). במועד זה היה ראש הישיבה מכריז על ראשי החודשים, החגים ועיבור השנים, כפי שנהגו לעשות לפני כן בתקופת בית שני על הר הזיתים, בשעת הדלקת המשואות. כן היה ממנה ראש הישיבה את חברי הסנהדרין הגדולה, ומעניק תוארי כבוד לראויים לכך. בשל מעמדו של הר הזיתים בתקופה זו, הוא נקרא 'הדום לרגלי אלוהינו' והכרזות ראש הישיבה נודעו בשם 'הכרזות הר הזיתים'. אף הצביעו על אבן מסוימת כמסמלת את 'מקום משכן השכינה', עליה הוצב כסאו של ראש הישיבה במשך הטקס, משם דיבר אל החוגגים ומשם קיבל את תרומותיהם.

מקומו המדויק של הטקס נערך, כנראה, מעל לקבר אבשלום, במרומי ההר, לא הרחק ממלון אינטרקונטיננטל. מקום זה נקרא בפי הערבים עד היום בשם 'אל קעדה' – מקום הישיבה (ולפי המסורת הנורצית ישבה במקום זה מרים בעלותה על הר הזיתים).

החזקה היהודית על הר הזיתים עד כדי קניית חלק ממנו, התאפשרה בתקופה זו עקב התערערות השלטון הנוצרי במקום לאחר הכיבוש הערבי והריסתן של רבות מהכנסיות, אשר חלקן לא שוקמו מאז הפלישה הפרסית בראשית המאה השביעית. כן סייעו לכך היחסים התקינים ששררו בין היהודים והערבים בתקופה זו.¹³

בחירת מקום 'הדום לרגלי אלוהינו' (הדום – מקום ישיבה, שרפרף) מקורה באמונה העממית, כי שם היה מקום משכן השכינה ושריפת הפרה והדלקת המשואות. בעצם בחירת האבן 'הדום רגלי אלוהינו' בולט הקשר למסורת הנוצרית (אבן העלייה המסתמכת אף היא על דברי זכריה יד, ד "ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים").¹⁴

בתקופה הצלבנית

לאחר שערכו הצלבנים התקפת נפל על ירושלים שנסתיימה בקורבנות רבים, הם הקיפו את העיר מספר פעמים, כשהם צועדים יחפים ותפילה על שפתותיהם. לאחר מכן עלו על הר הזיתים ונשאו תפילה מיוחדת ממקום העלייה למרומים, כשהם מתבוננים על העיר ומאזינים לדרשות ונשבעים אמונים לעקרונותיהם. המקורות מספרים גם על השליט הצלבני טנקראד, שעלה להר הזיתים כדי להתייחד בגפו במקום. הוא הותקף על ידי חמישה מוסלמים, הרג שלושה מהם והשניים האחרים נמלטו.

בתקופת שלטונו של המלך הצלבני בלדווין השני, נערכו המוסלמים על הר הזיתים להתקפות על העיר, אך הנוצרים יצאו לקראתם והיכום.¹⁵

בתקופת הכיבוש הצלבני נכחד היישוב היהודי בירושלים וממילא בוטל מנהג ההקפות בחג הסוכות, אך עולי הרגל לא חדלו מלבקר ביחידות בהר הזיתים. כך יהודה אלחריזי שביקר בהר הזיתים במאה ה-13, כותב בפיוטו:

ובקצת הימים, משכתי יד התשוקה בעבותים לעלות על הר הזיתים, לערוך תפטילות לעושה נפלאות, ולהשתחוות למלך ה' צבאות.¹⁶

בימי הביניים החלו יהודים לקבור את מתיהם ליד החומה המזרחית, במקום שמצוי כיום בית הקברות המוסלמי. אך הם גורשו משם על ידי השליטום הממלוכים במאה ה-14, ומאז ואילך החלו קוברים את מתיהם על מורדות הר הזיתים, שהפכו ברבות הימים לבית העלמין המרכזי לא לרק ליהדות ארץ ישראל אלא אף ליהדות הגולה, תוך שייחסו לו תכונות יוצאות דופן (ר' בית הקברות היהודי על הר הזיתים).

הערות

1. ר' דיון בנושא זה במאמר על ההר לחלקיו, בפרק הראשון.
2. ברסלבי, עמ' 142-143.
3. משנה ראש השנה ב, ד. במאה השנייה בטל מנהג זה ומאז היו שולחים שליחים כדי להודיע על קידוש החודש: "בראשונה היו משיאין משואות, משקלקלו הכותים התקינו שיהו שלוחין יוצאין" (שם).
4. דלמן, עמ' 47.
5. משנה פרה ג, ו-ז.
6. רוברטסון סמית, עמ' 431. אנציקלופדיה מקראית, ערך: פרה אדומה.
7. ירושלמי תענית ד, ה.
8. מ' הכהן, עמ' 100.
9. מלחמות ו, ב, ז.
10. איכה רבה, פתיחה כה.
11. הדבר נאמר להר הצופים שהוא חלק מהר הזיתים. ר' ספר היישוב ב.
12. ברסלבי, עמ' 120-145, שעיקר הדברים מבוססים על מאמרו. ר' גם מקורות בסוף.
13. שם, עמ' 128-129.
14. שם, עמ' 134-135.
15. מיסלין, עמ' 664.

חליפות ותמורות בהר הזיתים בדורות האחרונים

מעצם טבעו היה הר הזיתים נתון לתמורות ושינויים חריפים בדורות האחרונים. ניתן להבחין בשינויים אלו בשלושה מישורים עיקריים:

- א. שינויים שהם תוצאה של הבנייה האינטנסיבית.
- ב. שינויים שחלו במסורות השונות הקשורות להר הזיתים, ובעיקר 'העלמן' או הצנעתן של מסורות שונות.
- ג. שינויים שחלו באתרים השונים בדורות האחרונים, שהם תוצאה של שיקום או בנייה מחודשת.

א. הר הזיתים היה נתון בדורות האחרונים לשינויים רבים כתוצאה מהבנייה האינטנסיבית. בעיקר אמורים הדברים בהקמתן של הכנסיות והמנזרים הרבים על הר הזיתים ומורדותיו. לתהליך זה תרמו, ללא ספק, קדושתו הרבה של ההר במסורת הנוצרית והנוף רב ההשראה הנשקף ממנו.

בנייה מעין זו לא נתאפשרה במאה הקודמת בשל תנאי הביטחון הרעועים ונגישות השלטון התורכי. מרבית הכנסיות נבנו, על כן, עם שיפור תנאי הביטחון וגבור השפעת המעצמות בזמן החדש. על אופיו הקדום של המקום טרם שהוקמו הכנסיות אנו למדים מהתמונות הרבות הרצ"ב.

מהטבלה המובאת כאן ניתן לראות, כי מרבית הכנסיות הוקמו בסוף המאה הקודמת, דבר שהביא לשינוי קיצוני בנוף הר הזיתים.

הערות	שנת הקמתו	הכנסייה או האתר
(הוקמה מחדש ב-1959)	1848	גדר הגן של גת שמנים
	1870	הכנסייה הרוסית
	1874	כנסיית הפטר נוסטר
	1883	בית פאגי
	1888	מריה מגדלנה
(הוקמה מחדש ב-1954)	1891	דומינוס פלביט
(שוקם והורחב ב-1927)	1894	ירי גליליאה
(שוקם ב-1927)	1910	אוגוסטה ויקטוריה
	1920	הנחת יסודות בסיליקת 'הלב הקדוש'

1924

גת שמנים

לאילו יש להוסיף, כמובן, את ה'התפתחות' שחלה במקום שלא בזיקה למבני דת, ובעיקר גידולו של הכפר א-טור והקמת מלון אינטרקונטיננטל (דרום הר הזיתים היה עד לראשית העשור הקודם שטח חקלאי ששימש לגידול ירקות, זאת, עד להקמת המלון במקום).

ב. מסורות דתיות שנעלמו, או שאינן מונצחות עוד

הר הזיתים הינו אחד מהאתרים העשירים ביותר במסורות דתיות, ובעיקר אלו הנוגעות למסורת הנוצרית. רבות ממסורות אלו, וכן האתרים שהנציחו אותן, אינן קיימות עוד (ר' בפרק על הר הזיתים במסורת הנוצרית במבוא).

ג. שינויים שחלו באתרים בהר הזיתים

בזמן החדש חלו מספר שינויים באתרי הר הזיתים. נסקור את החשובים שבהם.

1. **בניין הדומינוס פלביט והעלמו של מסגד המנסוריה:** עם בניין כנסיית דומינוס פלביט ב-1954, הוסרו שרידי מסגד המנסוריה שהיו במקום. מסגד זה הוקם בתקופה קדומה ועולי הרגל במאה ה-16 מציינים כי הוא היה כבר חרב.
2. **קבר מרים:** השיפוצים שבוצעו במקום (בשנים 1946 ו-1972) התבטאו בעיר בהתקנת תאורה במקום ובשיקום הפתח המקורי של הכנסייה מהתקופה הצלבנית (ר' תמונות). עקב השטפונות שפקדו לעתים קרובות כנסייה זו, הוצר פתח הכנסייה במאות הקודמות ונבנה מעין סכר גבוה בכניסה, אליה הוליכו מדרגות אחדות. על ידי כך כוסו בחלקם העמודים הנאים מהתקופה הצלבנית. בשיקום שנעשה ב-1946 הוסרה חסימה זו והפתח מהתקופה הצלבנית נחשף במלואו (הדלתות הישנות הנראות בתמונה מושלכות עתה בחצר הכנסייה).